

demos

Jaargang 41
Maart 2025

ISSN 0169-1473

Een uitgave van het
Nederlands
Interdisciplinair
Demografisch
Instituut

Bulletin
over
Bevolking
en
Samenleving

3

nidi

inhoud

- 1 Duitsland april 1945: het verhaal van een zelfmoordepidemie
- 5 Doorwerken na pensioen draait vooral om werkplezier – maar niet voor iedereen
- 8 Afrika bijna net zo verstedelijkt als Europa

Foto: Smithsonian National Air and Space Museum./Flickr

Duitsland april 1945: het verhaal van een zelfmoordepidemie

HARRY VAN DALEN

Op 30 april 1945 pleegde Adolf Hitler zelfmoord in zijn bunker in Berlijn. Hoewel velen dit feit nog wel mee zullen hebben gekregen in hun geschiedenisles, is het minder bekend dat er in grote delen van Duitsland, en in het bijzonder in Berlijn, een zelfmoordepidemie plaatsvond. Dit is het verhaal van hoe Duitse burgers het einde van de oorlog hebben ervaren en hoe sommigen dit hebben aangegrepen om een drastisch besluit te nemen.

Het einde van de Tweede Wereldoorlog in Duitsland ging gepaard met mensen die vluchtten. Vaak nam die vlucht de vorm aan van migratie. Half Duitsland was in beweging. In de zomer van 1945 hadden de toen vier geallieerde zones van Duitsland een bevolking van 75 miljoen mensen; 40 miljoen hiervan waren niet op de plaats waar zij wilden of behoorden te zijn. Vrijgelaten gevangenen, gevluchte nazi's die probeerden hun straf te ontkomen, dwangarbeiders, maar vooral vele Duitse burgers die weg probeerden te komen voor de naderende geallieerden, in het bijzonder de Russen. Van deze soldaten kon men vermoeden dat ze uit waren op wraak voor de gepleegde oorlogsmisdaden door Duitse troepen in de Sovjet Unie. Tegelijkertijd ontwikkelde zich precies 80 jaar geleden, in april 1945, een sterke vlucht in een zelfgekozen dood, die door sommigen als een zelfmoordepidemie werd betiteld. Het is een verhaal waar niet vaak over werd gesproken, zeker niet in (voormalig) Oost-Duitsland, waar na de oorlog kritiek op Sovjet-misdaden niet geduld werd. De laatste twintig jaar zijn er echter vele boeken gepubliceerd die dat drama in beeld hebben gebracht. In dit artikel wil ik op basis van de bestaande literatuur en cijfers een beeld schetsen van wat er toen in Duitsland plaatsvond.

Op weg naar het einde

Met D-day in Normandië in juni 1944 werd het begin van het einde ingeluid van het bewind van Hitler. Hij was niet meer de strateeg die in 1939 Europa overrompelde met zijn 'Blitzkrieg'. Hij begon steeds meer paranoïde te raken en verkeerde beslissingen te nemen. De Duitse bevolking voelde die neergang ook aan en tegen het eind van 1944 verlangde men naar vrede. Op 19 maart 1945 was hij ten einde raad en verstuurde hij een telex met het zogenaamde Nero-bevel naar de bevelhebbers van zijn troepen. De gehele Duitse industriële en militaire infrastructuur diende te worden vernietigd, want "als de vijand zich terugtrekt, laten ze ons als verschroeiende aarde achter en laten ze alle aandacht voor de bevolking varen." Met deze boodschap aan zijn troepen in Duitsland maakte Hitler duidelijk dat het Duitse rijk zijn einde naderde. De geallieerden rukten op, zoals ook te zien is op de Amerikaanse legerkaart (figuur 1) die de situatie schetste rond de tijd van Hitlers dood. Hij was danig in het nauw gedrongen. Met deze tactiek van de 'verschroeiende aarde' tekende hij de facto voor de zelfmoord van Duitsland. Daar kwam nog eens bij dat Hitler zelfmoord ook als de enige waardige optie opperde voor zichzelf, zijn strijdkrachten en zijn volk als er geen hoop meer was. Die hoop vervloog nog sneller na verkondiging van zijn Nero-bevel. Hitlers architect en rijksminister van Bepapening en Oorlogsproductie, Albert Speer,

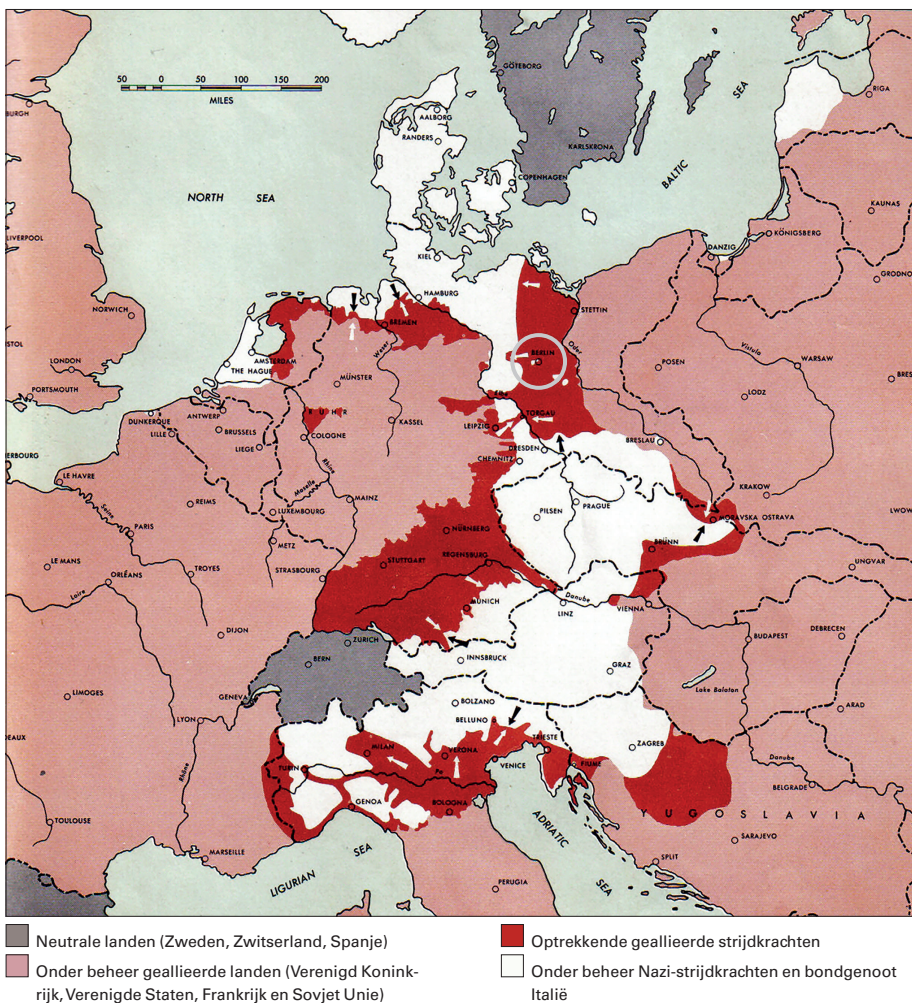
probeerde nog dit bevel te dwarsbomen in het besef dat Duitsland na de oorlog ook aan wederopbouw zou moeten werken. Volgens Speer liet Hitler in de nacht van 18 maart 1945 aan hem weten: "Als de oorlog verloren wordt, is het volk ook verloren. Dit lot is onontkoombaar. Het volk heeft dan bewezen dat ze de zwakkere natie is [...] Wie er na de strijd overblijven, zijn hoe dan ook de minderwaardigen, want alle goeden zullen dan dood zijn."

Berlijn

Berlijn vormde het centrum van de macht. De stad bevond zich in het rode gedeelte van de kaart en soldaten en burgers aldaar hadden zich al lang voorbereid op de strijd om Berlijn. De Russen en Amerikanen naderden snel. De definitieve val van Hitler was aanstaande en voor hem was het tijd om de daad bij het woord te voegen. Op 30 april om 15.30 uur hebben Adolf Hitler en Eva Braun zelfmoord gepleegd in de Führerbunker in Berlijn. De dag daarvoor waren zij in het huwelijk getreden. In een testament, opgemaakt op 29 april (04.00 uur) verklaarde hij waarom: "Om de schaamte van afzetting of overgave te vermijden, kiezen ik en mijn vrouw voor de dood. Het is onze wil om onmiddellijk verbrand te worden op de plek waar ik het grootste deel van mijn dagelijkse werk heb gedaan in de loop van twaalf jaar dienstbaarheid aan mijn volk." Het was een daad die, gegeven de chaos van troepenbewegingen en gebrekkige communicatie, niet voor alle Duitsers direct een feit was. Maar Berlijnse burgers konden zelf wel de tekenen van de neergang zien in de straat.

Het was stilte voor de storm en wachten op de gevreesde Russische soldaten. Om de lugubere sfeer van die tijd te proeven geeft het dagboek van Marta Hillers (1911-2001) een realistische, maar ook wrange indruk van twee verschrikkelijke maanden (20 april – 22 juni 1945). Hillers was een Duitse journaliste die in Berlijn was achtergebleven en schetste met nuchterheid het alledaagse leven, waarbij tal van vrouwen, van jong tot zeer oud, door Russische soldaten en officieren werden verkracht. Verkrachting was overigens niet voorbehouden aan Russen; ook de Britten, Amerikanen en Fransen maakten zich daaraan schuldig in andere delen van Duitsland. Volgens conservatieve schattingen zijn ongeveer twee miljoen vrouwen in Duitsland verkracht. Voor de stad Berlijn worden getallen tussen de 95 duizend en een half miljoen genoemd. Als men bedenkt dat er in april 1945 in Berlijn ongeveer 1,4 miljoen vrouwen aanwezig waren, dan werd er in die periode tussen de 7 en 36 procent van de vrouwelijke bevolking verkracht. Voor sommige vrouwen waren deze verkrachtingen een reden om zelfmoord te plegen. Een Berlijnse arts schatte dat dit voor tien procent van de verkrachte vrouwen gold. Daarnaast moet men niet vergeten dat vrouwen meermaals verkracht werden, waardoor dit soort schattingen een grove onderschatting vormen van het leed. Hillers werd zelf ook talloze malen verkracht, waarna zij uit lijfsbehoud een overlevingsstrategie wist te ontwikkelen – zoek de bescherming van een officier "die de wolven weghoudt" – waardoor zij op een gegeven mo-

Figuur 1. Oorlogssituatie in Europa 1 mei 1945 volgens een Amerikaanse oorlogskaart

Bron: Atlas of the World Battle Fronts in Semi-monthly Phases to August 15th 1945: Supplement to The Biennial report of The Chief of Staff of the United States Army July 1, 1943 to June 30 1945 To the Secretary of War, Wikimedia commons.

ment niet meer overgeleverd was aan de grillen van soldaten. Haar dagboek werd in 1954 anoniem gepubliceerd in het Engels in de Verenigde Staten en in 1959 werd het in Zwitserland in het Duits uitgebracht. Duitse critici verachtten de anonieme auteur omdat ze zich volgens hen op pragmatische wijze had geïnstalleerd en de eer van de Duitse vrouw had bezoedeld. Pas na haar dood in 2001 wilde zij dat haar naam bekendgemaakt werd en was Duitsland wel ontvankelijk voor haar relaas. Het boek werd in korte tijd een bestseller en ook een klassieker.

Zelfmoordepidemie

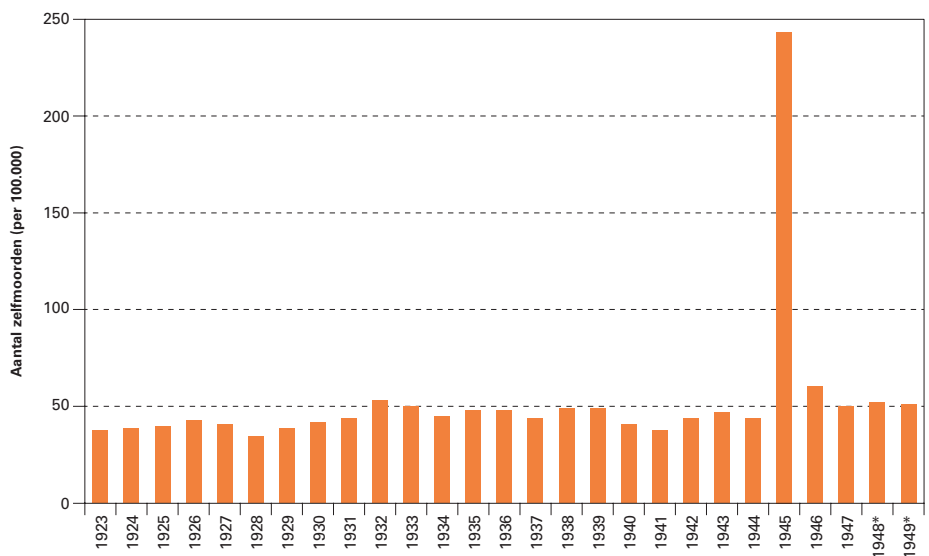
Voor vele Duitse burgers was de komst van de Russen een reden om zelfmoord te plegen. In een rapport van de SS uit maart 1945 bleek dat velen zelfmoord wilden plegen. In het Berlijn van die tijd verloor zelfmoord in de maanden van neergang zijn taboestatus en werd het een normaal gespreksonderwerp. Een van de sprekende verhalen komt van de pastoor Gerhard Jacobi van de Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche. Tegen een Deense journalist verklaarde hij: "Het gevaar van een epidemie is reëel. Ik word keer op keer door gemeenteleden in vertrouwen genomen dat zij cyanide in bezit hebben. Zij zien het niet meer zitten. [...] De persoon die verantwoordelijk is voor al deze zelfmoordneigingen is Dr. Goebbels." Het dragen van cyanidecapsules was volgens ingewijden de gewoonste zaak van de wereld. Iedereen had ze wel op zak, en vele vrouwen hadden uit extra voorzorg ook scheermesjes in hun tas. Een journalist uit die periode vertelde ook dat de vele verkrachtingen of de angst hiervoor een reden was voor vrouwen om een einde aan hun leven te maken. Een landelijk cijfer voor Duitsland ontbreekt voor die periode. De weerslag van deze zelfmoordepidemie is echter duidelijk terug te zien in de Berlijnse sterfstatistiek over de jaren 1923-1949 (figuur 2). Voor 1945 schommelt het zelfmoordcijfer tussen de 38 en 52 per 100.000 inwoners om in 1945 met een factor vijf te pieken om vlak na 1945 weer terug te zakken naar het niveau van 50 (per 100.000).

De bunker in de tuin van de vernietigde Rijkskanselarij waar Hitler zelfmoord heeft gepleegd, foto genomen juli 1947, bron: Bundesarchiv, Bild 183-V04744, Berlijn.

Foto: Wikimedia commons

Figuur 2. Aantal zelfmoorden (per 100.000 inwoners) in Berlijn, 1923-1949

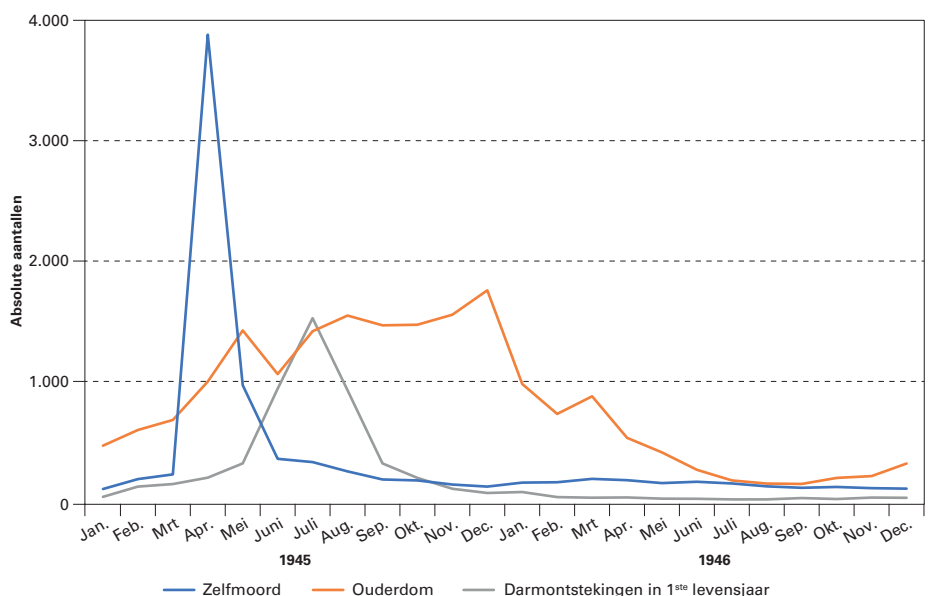

Noot: Voor de jaren 1948 en 1949 zijn de totalen van West- en Oost-Berlijn (Gross Berlin en Demokratischer Sektor) samengenomen, in het besef dat hier verschillende registraties aan ten grondslag kunnen liggen.

Bron: Hauptamt für Statistik, *Berlin in Zahlen*, diverse jaren en Goeschel (2009).

Om het verloop van de zelfmoordepidemie in het jaar 1945 nog beter te zien zijn de maandcijfers voor Berlijn het meest geschikt (figuur 3). In april 1945 vonden bijna 4.000 zelfmoorden plaats, waarbij historici ook vaak aantekenen dat dergelijke cijfers nog een grove onderschatting zijn omdat familie vaak uit geloofsovertuigingen niet wilde dat een dood als zelfmoord werd geregistreerd. Zelfmoord werd immers als een zonde gezien. Het verloop van andere doodsoorzaken na april 1945 laat overigens ook zien dat de levensomstandigheden in Berlijn in dat jaar zeer slecht waren. De sterfte onder ouderen, die al verzwakt waren door een gebrek aan voedsel en drinkwater, liep nog verder op in het jaar 1945 om pas na december te dalen. De leefomstandigheden voor zuigelingen waren ook zeer slecht en velen stierven. De zuigelingensterfte ten gevolge van darmontstekingen piekte in juli 1945.

Figuur 3. Verloop van sterfte door zelfmoord, ouderdom en zuigelingensterfte in Berlijn per maand 1945-1946 (absolute aantallen)

Bron data: Hauptamt für Statistik, *Berlin in Zahlen*.

Massazelfmoord

Het verhaal van Berlijn spreekt boekdelen, maar deze zelfmoordepidemie speelde zich ook elders

Luchtfoto van de Branderburger Tor, Berlijn, 1945-1946.

Bron: tormentor4555/Wikimedia commons

in Duitsland af. Het stadje Demmin, 160 kilometer ten noorden van Berlijn, had met dezelfde dreiging te maken als Berlijn, maar de intensiteit was wellicht nog heftiger en is uitgebreid belicht in het boek *Kind, beloof me dat je de kogel kiest* van Florian Huber. Hij beschrijft de opkomst en neergang van Duitsland door de ogen en dagboekbeschrijvingen van gewone Duitsers. Vooral het einde van de oorlog is huiveringwekkend voor de plaatselijke bevolking. Demmin was een stad met aanvankelijk in 1945 ongeveer 15 duizend inwoners. Maar er kwam een enorme vluchtelingengolf op gang om de Russen te ontlopen. Eind april was het inwonertal van de stad verdubbeld, en de inwoners bevonden zich opeens in het oog van de storm. Men moest van de ene op de andere dag een beslissing nemen om alles achter te laten door op een legertruck te klimmen, of anders richting het westen te lopen of te liften. Wie achterbleef moest zich opmaken voor de Russen, die op wraak voor Duitse oorlogsmisdaden zinden en waarover angstaanjagende verhalen de ronde deden. Op 30 april, toen de Russen de stad hadden bezet en door opgeblazen bruggen niet verder konden met hun tanks, gingen soldaten in de avond en nacht op zoek naar horloges, sieraden, drank en vrouwen en staken zij vele huizen in brand. 80 procent van het centrum werd vernietigd, en ook hier werden vele vrouwen verkracht. Maar waardoor Demmin vooral in herinnering blijft is dat binnen een paar dagen ongeveer duizend inwoners een eind aan hun leven maakten. Complete families namen het drastische besluit om zelfmoord te plegen, waarbij kinderen eerst gingen en daarna de vader als laatste zichzelf ombracht. Vaak met behulp van inname van gif. Dagboeknotities reppen van een massapsychose en die kwam duidelijk tot uitdrukking in de nacht van 30 april. Toen gingen ruim 600 mensen naar

de plaatselijke rivieren Tollense en Peene om zichzelf te verdrinken. Echtparen, maar ook hele families waren met touwen aan elkaar verbonden, beladen met ruzzakken vol stenen en zo liepen zij de rivier in om hun dood te vinden.

Tot slot

Het einde van de Tweede Wereldoorlog in Duitsland ging gepaard met doodsangst voor de Russen en wroeging en schaamte bij Duitsers die zich vertwijfeld afvroegen waarom zij zich zo hadden laten meeslepen door Hitler. Een sfeer die overging in een groot stilzwijgen dat door de val van de muur in 1989 pas doorbroken kon worden. Dat velen eind april 1945 zelfmoord pleegden, was wellicht ook een nalatenschap van Hitler die vanaf zijn aantreden herhaaldelijk sprak over zelfmoord als een logische en eervolle keuze. Overgave was geen optie. De journalist Sebastian Haffner was in zijn analyse over Hitler hard en duidelijk: "hij was geen staatsman en ook geen man van het volk". Hij had (als Oostenrijker) "Duitsland gekozen zonder Duitsland te kennen". De ambities van Duitsland vielen eerst samen met zijn ambities, maar op het einde bleken die ambities toch niet identiek. "Hij gedroeg zich als een opvliegende en teleurgestelde eigenaar van racepaarden. En toen zijn beste paard de race niet kon winnen sloeg hij deze dood omdat het paard bewezen had geen winnaar te zijn." Een nieuwe regeringsleider met een echt hart voor het volk werd node gemist.

Harry van Dalen, NIDI-KNAW/Rijksuniversiteit Groningen en Tilburg University,
e-mail: dalen@nidi.nl

LITERATUUR:

- Goeschel, C. (2009), *Suicide in Nazi Germany*. Oxford: Oxford University Press.
- Haffner, S. (1979), *The meaning of Hitler*. Londen: Phoenix.
- [Hillers, M.] (2004), *A Woman in Berlin*, oorspronkelijk anoniem uitgegeven in 1954, Londen: Virago Modern Classics.
- Huber, F. (2015), *Kind, versprich mir, das du dich erschießt*. Berlijn: Piper Verlag, vertaald in het Nederlands *Kind, beloof me dat je de kogel kiest* in 2016, Amsterdam: Hollands Diep.
- Jähner, H. (2020), *Wolfszeit. Deutschland und die Deutschen 1945 – 1955*. Berlin: Rowohlt Berlin Verlag, vertaald in het Nederlands: *Wolfstijd. Duitsland en de Duitsers, 1945 – 1955*, Amsterdam: De Arbeiderspers.
- McKay, S. (2022), *Berlijn – Leven en dood in de stad die de geschiedenis van de 20ste eeuw bepaalde*, Amsterdam: Atlas Contact.
- Schramm, P. (1985), *Die Niederlage 1945, Aus dem Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Doorwerken na pensioen draait vooral om werkplezier – maar niet voor iedereen

JASPER BOSMA & HANNA VAN SOLINGE

De groep werkende gepensioneerden groeit en is behoorlijk divers. Werkplezier en het gevoel nuttig te zijn blijken belangrijke redenen om door te werken, en flexibiliteit is een belangrijke voorwaarde. Er is echter ook een groep voor wie het belangrijk is dat het werk wat oplevert in de vorm van geld of sociale contacten. Daarnaast overweegt twaalf procent van de niet-werkende gepensioneerden om terug te keren bij hun oude werkgever wanneer die om personeel verlegen zit. Ook bij hen draait het vooral om werkplezier.

De AOW-leeftijd vormt een sterke sociale norm voor mensen om te stoppen met werken. Desondanks is de arbeidsdeelname de afgelopen jaren sterk toegenomen onder AOW-gerechtigden. Cijfers van het CBS laten bijvoorbeeld zien dat onder 68-jarigen de arbeidsdeelname tussen 2003 en 2023 is gestegen van 10 tot 26 procent voor mannen, en van drie tot acht procent voor vrouwen. Ook onder hogere leeftijdsgroepen neemt de arbeidsdeelname toe. Deze toename is van belang omdat de groep 67-plussers de komende jaren groeit, terwijl de arbeidsmarkt naar verwachting steeds krappere zal worden. Echter, doorwerken na de pensionering kent verschillende gezichten: sommigen werken door in hun oude baan, terwijl anderen iets nieuws gaan doen. Maar waarom? Op basis van het NIDI Pensioen Panel (zie kader) proberen we in dit artikel inzicht te geven in de motieven die gepensioneerden hebben in verschillende doorwerkcarrières, en wat hun banen kenmerkt.

Wie werkt er door?

Een op de acht (12%) gepensioneerden in het NIDI Pensioen Panel was actief op de arbeidsmarkt bij ondervraging in 2023. Nog eens tien procent was na de pensionering wel actief, maar is inmiddels gestopt. Ruim een op de vijf is dus na de pensionering nog voor enige tijd actief geweest op de arbeidsmarkt. Ouderen met een hoger opleidingsniveau (hbo of wo) starten vaker door dan ouderen met een lager opleidingsniveau. Dit geldt voor zowel mannen als vrouwen. Gezondheid is een belemmerende maar geen uitsluitende factor: acht procent van gepensioneerden met een matige of slechte gezondheid was nog actief op de arbeidsmarkt. Oudere doorwerkers hebben tot slot ambitieuze plannen: gemiddeld wil men op leeftijd 75 stoppen met betaald werk.

Lossere banden met de arbeidsmarkt

Maar hoe geven gepensioneerde doorwerkers hun werk vorm? Allereerst doen ze dat vooral in deeltijd. Waar vóór de pensionering nog de helft van de deelnemers aan het onderzoek werkzaam was in een voltijdsfunctie (36 uur of meer), zien we dat onder de doorwerkers 63 procent 16 uur per week of minder werkt. Slechts 13 procent werkt na de pensionering vier dagen of meer. Het aantal werkuren overlapt ook met het dienstverband. Gepensioneerden die maximaal 16 uur per week werken hebben veelal een nul-urencontract of zijn oproepkracht, terwijl de doorwerkers die meer dan 16 uur per week werken vaker een vast contract hebben.

Foto: Adam Cohn/Flickr

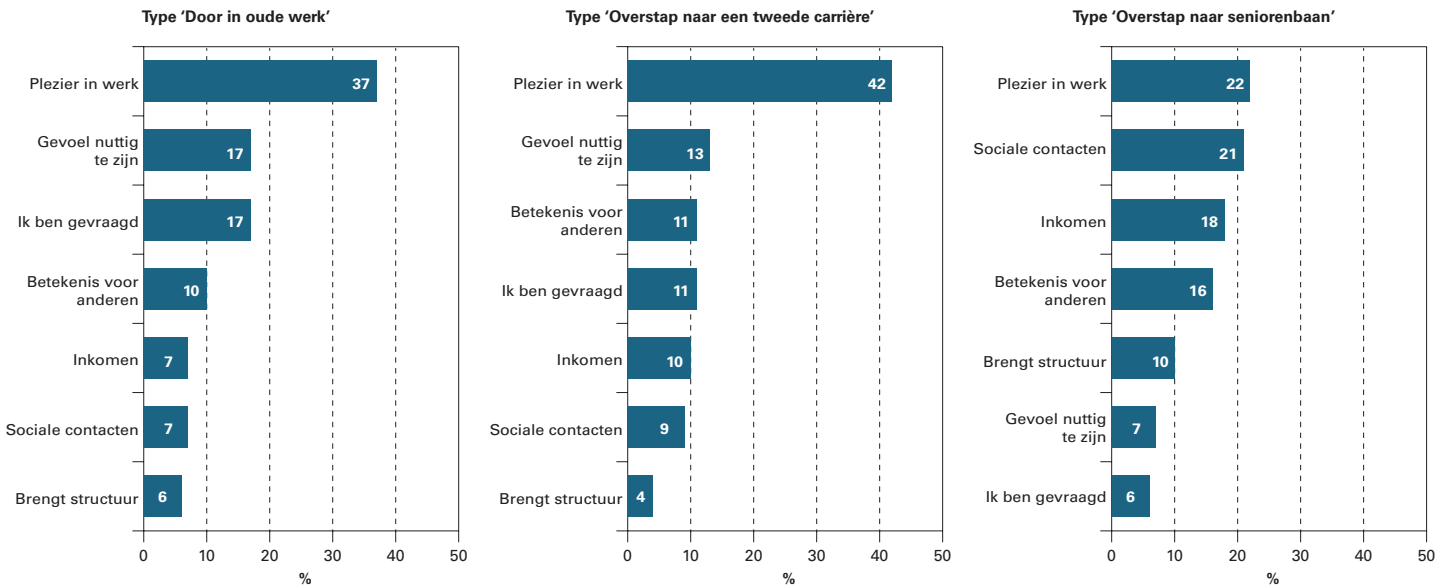
Werk over een andere boeg?

Aan mensen die werken is in het NIDI Pensioen Panel in elke ronde, dus in 2015, 2018 en in 2023, gevraagd hun functie te omschrijven. Hierdoor hebben we inzicht in wat voor werk mensen deden voor ze met pensioen gingen, en wat ze eventueel daarna zijn gaan doen. We hebben het werk dat gepensioneerden verrichtten in 2023 vergeleken met hun functie vóór pensionering (dus in 2015 en/of 2018). Hieruit blijkt dat het merendeel (62%) van de mensen die doorwerken na de pensioenleeftijd dezelfde of vergelijkbare werkzaamheden verricht als voor de pensionering (hierna 'door in oude werk'); de helft hiervan werkt bij de oude werkgever; de rest werkt bij een andere werkgever of als zelfstandige (zzp'er).

NIDI PENSIOEN PANEL

Het onderzoek maakt gebruik van het NIDI Pensioen Panel. Dit is een longitudinaal onderzoek onder meer dan 4.000 oudere werknemers in de sectoren overheid, onderwijs, bouw, zorg en welzijn. Zij zijn gevolgd in de transitie van werk naar pensioen. In 2015, bij de eerste meting, werkten alle deelnemers (60-65 jaar oud) voor meer dan 12 uur per week. Bij de tweede meting, in 2018, was ongeveer de helft met pensioen. In 2023, bij de derde meting, hadden alle deelnemers de pensioengerechtigde leeftijd bereikt. Ieder panellid dat in 2023 nog werkzaam is wordt in dit artikel als doorwerker gedefinieerd. Hoewel het panel een brede groep werknemers heeft gevolgd tijdens hun transitie naar pensioen, zijn niet alle sectoren en soorten banen vertegenwoordigd.

Figuur 1. Het belangrijkste motief om door te werken na het bereiken van de AOW-leeftijd genoemd door drie verschillende typen doorwerkers, 2023

Noot: De vraag waarop deze rangschikking is gebaseerd luidde "Welke van de volgende redenen was de belangrijkste reden om door te gaan met werken?" met zeven mogelijke motieven. N=466.

Bron: NIDI Pensioen Panel, 2023.

Veertig procent gaat totaal ander werk doen. Hierbinnen maakten wij een onderscheid tussen twee groepen. Aan de ene kant zijn er de doorwerkers die een overstap maken naar wat door uitzendbureaus die zich richten op gepensioneerden ook wel 'seniorenbanen' genoemd worden. Dit zijn banen waarvoor geen specifieke opleiding vereist is, maar waarvoor wel 'soft skills' gevraagd worden, zoals betrouwbaarheid en sociale vaardigheid. Denk hierbij aan banen als surveillant, receptionist of gastvrouw/heer. Aan de andere kant is er ook een groep gepensioneerden die een overstap maakt naar een 'tweede carrière'. Deze gepensioneerden gaan bijvoorbeeld na jarenlang gewerkt te hebben als administratief medewerker aan de slag als pedicure of coach, niet zelden als zzp'er. In veel gevallen vereisen deze banen extra training of opleiding.

In totaal onderscheiden we in dit stuk dus drie groepen werkende gepensioneerden. Er zijn bescheiden verschillen in opleidingsniveau tussen deze drie groepen. Ouderen die na pensionering doorgaan in hun oude werk hebben vaker een hoger opleidingsniveau (hbo of wo), terwijl laagopgeleide ouderen, met een opleiding op maximaal vmbo-t (mavo) niveau, vaker werkzaam zijn in 'seniorenbanen'.

Motieven voor doorwerken

Gepensioneerden hebben ieder zo hun eigen persoonlijke motieven om actief te blijven in betaald werk: geld, sociale contacten, gewoonweg plezier hebben in werken of de verveling verdrijven. Doorwerken na de pensionering blijkt voornamelijk gedreven door positieve motieven, zoals plezier in het werk, het gevoel echt nuttig te zijn, en van betekenis zijn voor anderen. Een meerderheid noemt bovendien sociale contacten op het werk, en gevraagd worden door een werkgever als (tamelijk) belangrijke motieven om na de AOW-leeftijd actief te zijn in betaald werk. Slechts een op de tien geeft aan dat het financiële motief erg belangrijk was, terwijl het voor een kwart van de werkende AOW'ers geen enkele rol speelt.

Er blijken interessante verschillen tussen de drie groepen doorwerkers die we hebben onderscheiden (figuur 1). Voor alle groepen geldt dat het hebben van plezier in het werk het vaakst wordt genoemd als belangrijkste motief. Met name voor ouderen in een 'tweede carrière' staat dit met stip op één. Mensen in 'seniorenbanen' noemen plezier duidelijk minder vaak als belangrijkste reden dan de twee overige groepen. Voor hen zijn sociale contacten, maar ook een inkomen bijna even belangrijke redenen om te blijven werken. Voor ouderen die doorwerken in het oude werk zijn naast plezier hebben ook het gevoel nuttig te zijn, en gevraagd worden of nodig zijn belangrijke motieven om te blijven werken.

Kenmerken doorwerkbannen

De eerder genoemde lossere band met de arbeidsmarkt en behoefte aan flexibiliteit onder doorwerkers blijkt ook uit de kenmerken van hun banen (zie tabel). Zo geeft bijna driekwart aan dat het werk makkelijk is op te zeggen en dat ze langere perioden vrij kunnen nemen. Wat betreft een ander aspect van flexibiliteit – thuiswerken en zelf de werktijden bepalen – hebben de mensen met een seniorenbaan duidelijk minder mogelijkheden dan de andere twee groepen. In deze groep kan slechts één procent vanuit huis werken, en kan 39 procent zelf de werktijden bepalen. Bij de andere twee

Rangschikking van genoemde kenmerken van de doorwerkbannen voor drie verschillende typen doorwerkers, 2023

Rang	Genoemde kenmerken naar type doorwerkbanaan		
	Type 'Door in het oude werk'	Type 'Overstap naar tweede carrière'	Type 'Overstap naar seniorenbaan'
1.	Inhoudelijk interessant (95%)	Inhoudelijk interessant (95%)	Is gemakkelijk opzegbaar (82%)
2.	Betaalt goed (74%)	Zelf werktijden bepalen (78%)	Kan langere tijd vrij nemen (79%)
3.	Kan langere tijd vrij nemen (69%)	Kan langere tijd vrij nemen (77%)	Bestaat uit afgeronde klussen (73%)
4.	Is gemakkelijk opzegbaar (68%)	Is gemakkelijk opzegbaar (73%)	Inhoudelijk interessant (57%)
5.	Zelf werktijden bepalen (65%)	Bestaat uit afgeronde klussen (69%)	Zelf werktijden bepalen (39%)
6.	Bestaat uit afgeronde klussen (50%)	Betaalt goed (58%)	Betaalt goed (38%)
7.	Kan thuis werken (44%)	Kan thuis werken (56%)	Kan thuis werken (1%)

Noot: De vraag waarop deze rangschikking is gebaseerd luidde "Wat kenmerkt uw werk?" met zeven kenmerken als antwoordmogelijkheid. N=466.

Bron: NIDI Pensioen Panel, 2023.

groepen liggen de percentages voor thuiswerken rond de 50 procent, en voor het zelf bepalen van de werktijden rond de 70 procent. Het lijkt daarbij overigens waarschijnlijk dat de behoefte tot thuiswerken klein is, omdat aanwezigheid op het werk ook voorziet in de behoefte aan sociaal contact. Tot slot vinden doorwerkers in seniorenbanen hun werk inhoudelijk vaak minder interessant, en geven ze minder vaak aan dat ze goed betaald krijgen. Omdat binnen deze groep het geld juist vaker het belangrijkste motief is om door te werken, lijkt hier sprake van enige spanning.

Onbenut potentieel?

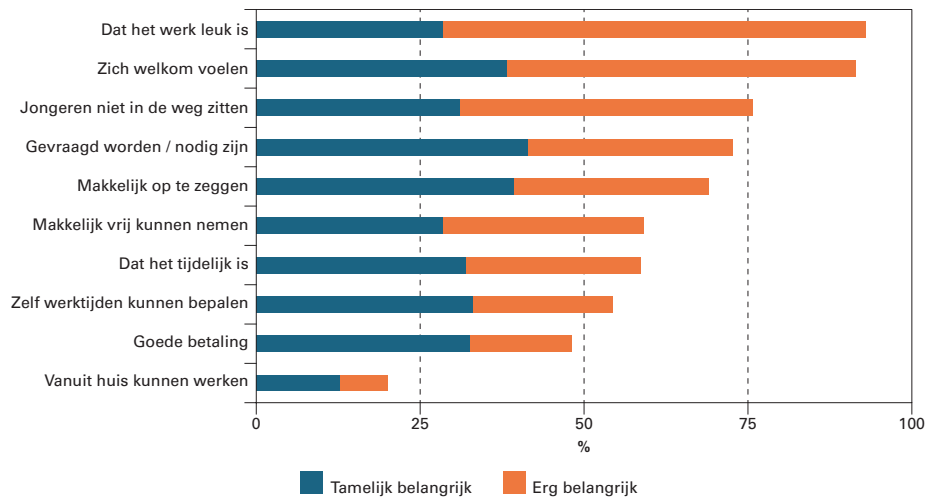
Aan de gepensioneerden die in 2023 niet meer actief waren op de arbeidsmarkt in 2023 is gevraagd of men in het geval van personeelstekort bereid zou zijn terug te keren bij hun oude werkgever. Een op de acht (12%) geeft aan daar waarschijnlijk of zeker op in te zullen gaan. Dat is opvallend, aangezien deze groep gemiddeld bijna 70 jaar oud is, en dus al enige tijd geleden de arbeidsmarkt heeft verlaten. Men heeft een sterke voorkeur voor deeltijdwerk. Gemiddeld geeft deze groep aan nog zo'n 16 uur per week te willen werken als men daarvoor wordt gevraagd – ongeveer evenveel als de huidige groep doorwerkers. Hier ligt dus mogelijk een onbenut potentieel. De vraag is onder welke voorwaarden zij bereid zouden zijn om terug te keren bij hun oude werkgever. Figuur 2 geeft een overzicht van relevante baanaspecten voor deze groep. De genoemde aspecten zijn groten-deels in lijn met de door de huidige doorwerkers genoemde motieven. Leuk werk (93%), het gevoel echt welkom te zijn (92%) en jongere collega's niet in de weg willen zitten (76%), zijn de belangrijkste voorwaarden, maar ook flexibiliteit is hier weer belangrijk. Opvallend is dat voor een groot deel van deze groep simpelweg "gevraagd worden of nodig zijn" een grote rol zou spelen: 73 procent geeft aan dat dat een tamelijk of erg belangrijke reden zou zijn weer te gaan werken. Bovendien valt op dat goede betaling voor een relatief groot deel van deze groep belangrijk is (48%).

Conclusie

De Nederlandse arbeidsmarkt kenmerkt zich momenteel door krapte. Veel adviesorganen vrezen dat die krapte zal toenemen naarmate de bevolking vergrijst. Gepensioneerden die in deeltijd aan de slag gaan (of zijn gebleven) kunnen enige verlichting bieden voor deze structurele krapte, en inzicht in hun motieven en voorkeuren voor betaald werk kan hieraan bijdragen. De resultaten van dit onderzoek suggereren in de eerste plaats dat gepensioneerden vooral werken omdat ze het leuk vinden. Er is echter ook een groep gepensioneerden die vooral werkt omdat het ze ook nog wat oplevert in de vorm van geld of sociale contacten. Hoewel de kenmerken die werkende gepensioneerden toekennen aan hun baan in grote lijnen overeenkomen met hun motieven om te werken, lijkt de groep voor wie het inkomen gemiddeld genomen het belangrijkste is tevens het minst tevreden met hun betaling.

De resultaten suggereren bovendien dat ook bij gepensioneerden die al langer gestopt zijn, de deur naar werk niet definitief gesloten is. Het valt

Figuur 2. Baanaspecten die relevant zijn voor een terugkeer naar betaald werk

Noten: Het gaat hier om niet-werkende gepensioneerden die aangeven te overwegen terug te keren naar werk. De vraag waarop deze rangschikking is gebaseerd luidde "Hoe belangrijk zijn de volgende aspecten bij de vraag of u weer zou willen werken?" met 4 antwoordmogelijkheden van 'erg belangrijk' tot 'niet belangrijk'. N=440.

Bron: NIDI Pensioen Panel, 2023.

op dat juist de krappe arbeidsmarkt, die tot uiting komt in personeelstekorten bij (voormalige) werkgevers, een belangrijke reden kan zijn voor gepensioneerden om terug te keren bij hun oude werk, al dan niet tijdelijk. Een proactieve houding van werkgevers kan hen mogelijk over de streep trekken door bijvoorbeeld de flexibiliteit te bieden waar gepensioneerden naar verlangen. Veel werkende gepensioneerden werken niet voor hun oude werkgever, zelfs als ze wel werk doen dat in het verlengde ligt van hun oude baan. Daarom lijken er kansen te zijn voor werkgevers om oudere werknemers op de drempel van het pensioen aan zich te binden of een terugkeer te faciliteren. Kanttekening hierbij is dat het onderzoek geen direct inzicht biedt in de motieven die gepensioneerden hebben om te kiezen om als zzp'er aan de slag te gaan, of voor een andere werkgever te gaan werken. Hoe dan ook is het aannemelijk dat de bereidheid om terug te keren bij de oude werkgever kort na de pensionering nog een stuk hoger ligt dan wanneer men er al langere tijd uit is.

Jasper Bosma, NIDI-KNAW/Rijksuniversiteit Groningen, e-mail: bosma@nidi.nl

Hanna van Solinge, NIDI-KNAW/Rijksuniversiteit Groningen, e-mail: solinge@nidi.nl

LITERATUUR:

- Henkens, K. en H. van Solinge (2024), *Het tweede bedrijf: Ander werk na je pensioen*. Den Haag: NIDI-KNAW/Rijksuniversiteit Groningen.
- Henkens, K. en H. van Solinge (2024), Geld nauwelijks motief bij doorwerkende AOW'ers. *ESB*, 109(4834), pp. 266-267.

Afrika bijna net zo verstedelijkt als Europa

Nieuwe analyses tonen aan dat gerapporteerde verschillen in stedelijkheid tussen landen vaak het gevolg zijn van verschillen in definities. Als gebruik wordt gemaakt van een consistente definitie blijken er helemaal niet zulke grote verschillen te zijn in de mate van stedelijkheid tussen rijke en armere wereldregio's.

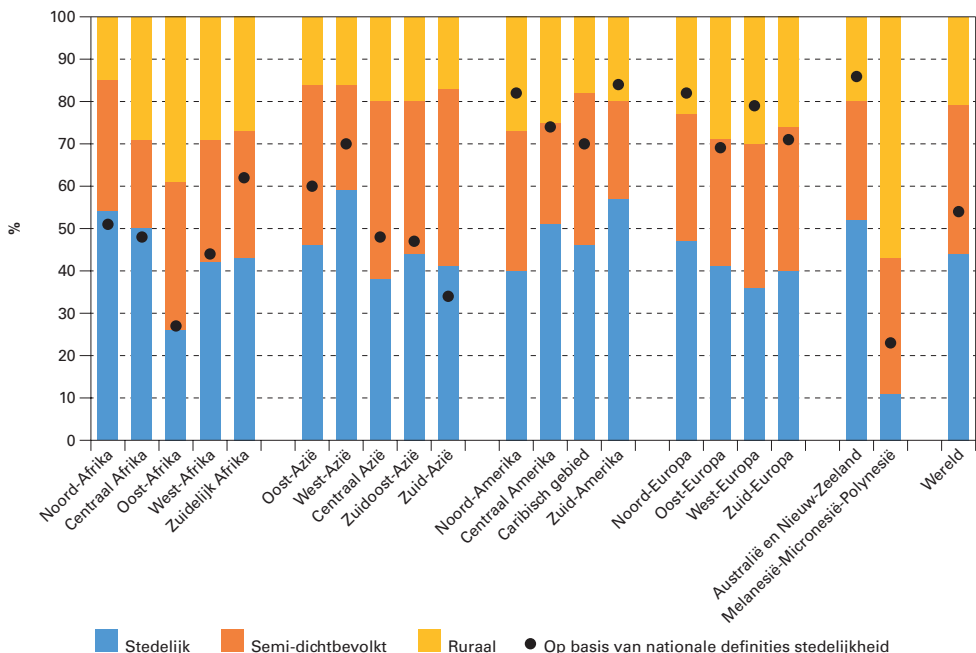
Volgens officiële nationale cijfers zijn er grote verschillen in de mate van stedelijkheid tussen landen en werelddelen. Zo woont volgens nationale definities in 2024 45 procent van de inwoners van Afrika in stedelijke gebieden, tegenover 76 procent van de inwoners in Europa. In Nederland woont volgens deze cijfers zelfs 94 procent van de inwoners in stedelijk gebied. Een probleem met deze cijfers is dat het nogal wat uitmaakt hoe je een stad definieert en dus verstedelijking meet. Veel landen gebruiken een minimale bevolkingsomvang om te bepalen wat een stedelijk gebied is, maar er zijn enorme verschillen in de drempelwaarde die gebruikt wordt door statistische bureaus. Zo definieert Denemarken plaatsen met meer dan 200 inwoners als stedelijk, terwijl Japan een waarde van 50.000 inwoners hanteert. Oftewel, wat in Denemarken telt als een stad is dat in Japan zeker niet altijd. Andere landen gebruiken definities die niet (alleen) gebaseerd zijn op inwoneraantallen, maar bijvoorbeeld ook op het aandeel inwoners dat werkzaam is in de agrarische sector.

De grote verschillen in definities van stedelijkheid leiden tot inconsistenties in de uitvoering en monitoring van internationale beleidsprogramma's, zoals de Sustainable Development Goals van de Verenigde Naties, waarin vaak onderscheid wordt gemaakt tussen stedelijke en

rurale gebieden. Om stedelijkheid consistent te meten, heeft een aantal internationale organisaties een definitie bedacht die gebieden indeelt in drie categorieën: stedelijk, semi-dichtbevolkt en ruraal. De indeling is gebaseerd op data over het aantal inwoners dat in vierkante oppervlakten van één bij één kilometer woont. Deze gegevens zijn afkomstig van een combinatie van administratieve gegevens en satellietdata. Een stedelijk gebied is in deze definitie een vierkant met meer dan 1.500 inwoners dat in een plaats ligt van meer dan 50.000 inwoners. Vierkanten met meer dan 300 inwoners in plaatsen met meer dan 5.000 inwoners worden gedefinieerd als semi-dichtbevolkt gebied. Alle overige gebieden zijn rurale gebieden.

Passen we deze definitie toe, dan levert dat een heel ander beeld op wat betreft verschillen in de mate van stedelijkheid tussen landen dan het beeld dat uit de nationale statistieken naar voren komt (zie figuur). Er blijken namelijk helemaal niet zulke grote verschillen te zijn in de mate van verstedelijking tussen rijke en armere regio's. In de meeste regio's woont tussen de 40 en 60 procent van de bevolking in steden, in West-Europa ligt dit zelfs wat lager. Gemiddeld woont ongeveer een derde van de wereldbevolking in de tussencategorie van semi-dichtbevolkte gebieden. Tot slot woont

Bevolking naar regio en stedelijkheid in 2015 volgens twee definities, nationaal versus consistent internationaal

Noot: De zwarte bolletjes geven het aandeel personen dat in een stad woont volgens nationale definities. Overgenomen uit Alessandrini et al. (2024).

DEMOS verschijnt 10 x per jaar en wil de kennis en meningsvorming over bevolkingsvraagstukken bevorderen.

Een abonnement op DEMOS is gratis. U kunt uw aanvraag indienen via: demos@nidi.nl of via onze site: nidi.nl/nl/demos/

Bij gehele of gedeeltelijke overname van artikelen dient men een volledige bronvermelding te gebruiken. Graag ontvangt de redactie een bewijsexemplaar. De personen op de foto's komen niet in de tekst voor en hebben geen relatie met hetgeen in de tekst wordt beschreven.

Het NIDI is een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) en is geaffilieerd met de Rijksuniversiteit Groningen. Het NIDI houdt zich bezig met onderzoek naar bevolkingsvraagstukken.

colofon

DEMOS is een uitgave van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI).

Redactie: Harry van Dalen, hoofdredacteur; Peter Ekamper, (web)redacteur; Nico van Nimwegen, redacteur; Lin Rouvroye, redacteur; Juul Spaan, redacteur; Maaike van der Vleuten, redacteur; Jasper Bosma, redacteur.

Adres: NIDI/DEMOS, Postbus 11650, 2502 AR 's-Gravenhage, (070) 356 52 00.

Telefoon: demos@nidi.nl
E-mail: <https://nidi.nl/demos>
Internet: gratis

Abonnementen: Koninklijke Van der Most, Druk: www.up-score.nl, Opmaak:

zo'n 20 procent van de wereldbevolking in rurale gebieden.

De zwarte bolletjes in de figuur tonen welk deel van de bevolking in de verschillende regio's volgens de nationale statistieken in een stedelijk gebied woont. Deze bolletjes laten zien hoe het kan dat rijke landen zoveel sterker verstedelijkt zijn volgens nationale cijfers, maar niet volgens de internationaal consistente definitie. Semi-dichtbevolkte gebieden in Europa en Amerika worden doorgaans namelijk gezien als stedelijk gebied, terwijl deze gebieden in Afrika en Azië meestal niet tot de steden worden gerekend. Daarmee lijkt het beeld dat rijke landen sterker verstedelijkt zijn dan arme landen eerder een gevolg van verschillen in definities dan verschillen in demografie.

Daniël van Wijk, NIDI-KNAW/Rijksuniversiteit Groningen, e-mail: wijk@nidi.nl

LITERATUUR:

- Alessandrini, A., C. Deuster, L. Dijkstra, D. Ghio en F. Natale (2024), Rethinking city population growth: How reclassification matters. *Population and Development Review*, 50(4), pp. 997-1015.